

PETA CRNOGORSKA BRIGADA*

U toku bitke na Neretvi na naše snage su napadali iz Bosanske krajine Nijemci i ustaše, a iz Crne Gore i Hercegovine Italijani i četnici. Naše jedinice Treće divizije bile su oslobodile Gornji Vakuf i sav teren do Bugojna i Travnika. Italijani su tada čvrsto držali svoje garnizone u Prozoru, Konjicu i Rami.

Glavna karakteristika borbenih dejstava naših jedinica bila je izrazito naša ofanzivnost. Ta ofanzivnost naročito je došla do izražaja u četvrtoj ofanzivi. Mi smo se tako i osjećali

* Sastav štaba brigade i štabova bataljona u toku borbi na Neretvi:

Štab brigade: komandant: Sava Kovačević, politički komesar: Dragiša Ivanović, zamjenik komandanta: Niko Jovičević, zamjenik političkog komesara: Andrija Mugoša, intendant brigade: Radoš Ljumović.

Referent saniteta: Marko Baletić. Politodjel: Rajo Nedeljković, Veselin Masleša, Mileva Lajović.

Štab 1. bataljona: komandant: Milan Abramović, komesar: Zarija Skerović (poslije ranjavanja na Prozoru zamijenio ga krajem februara Drago Vučinić) zamjenik komandanta: Đordije Premović, zamjenik komesara: Milan Papić, intendant: Mirko Miković, referent saniteta: Zora Golović, omladinski rukovodilac Novica Perović.

Štab 2. bataljona: komandant: Vojo Đurašević, komesar: Stevo Boljević, zamenik komandanta: Momo Golović, zamenik komesara: Lazo Milović, intendant: Mitar Graovac, referent saniteta: Rašo Aleksić.

Štab 3. bataljona: komandant: Savo Stanojević, komesar: Nikola Lješković, zamjenik komandanta: Maksim Kovačević, zamjenik komesara: Mato Antunović, intendant: Dimitrije Kovačević Mugo, referent saniteta: Vicko?

Štab 4. bataljona: komandant: Vujadin Popović, komesar: Vukalica Milutinović Đedo, zamjenik komandanta: Marko Đurović, zamenik komesara: Ivan Uskoković, intendant: Milisav Brajović, referent saniteta: Zarija Jovanović, omladinski rukovodilac: Dragoljub Čipović.

Štab 5. bataljona: komandant: Milivoje Grozdanić, komesar: Sveto Radojević, zamenik komandanta: Novo Matunović i Đorđe Delmo, (?) zamjenik komesara Arko Mijović, omladinski rukovodilac: Juvanka — Joša Pavičević (ovi podaci sastavljeni su na osnovu mojih sećanja i konsultovanja sa nekim drugovima koji su tada bili u Petoj brigadi).

u toku cijele ove bitke. To je mnogo značilo za bojnu gotovost i elan naših jedinica. U tome nam je u početku ofanzive pomagao i teren, na kome smo mogli u priličnoj mjeri manevrisati.

Na području oko Prozora koncentrisalo se dosta naših jedinica. Tu je bio Vrhovni štab (u Šćitu) i Centralna bolnica. Svaki borac i rukovodilac bio je svjestan važnosti naših borbi u onoj situaciji. Zadatak je bio da se unište svi otpori i utvrđenja ispred nas prema Neretvi i dalje u sjevernoj Hercegovini. Prva ozbiljna prepreka bio je jako utvrđeni garnizon u Prozoru.

Peta crnogorska brigada imala je onda pet bataljona. To su bili uglavnom Crnogorci, Dalmatinci i Bosanci. Teško je opisati ono divno drugarstvo koje je vladalo u svim jedinicama naše brigade. Vladalo je pravilo da u svim prilikama iskusniji pomažu manje iskusnim i novim borcima, bez obzira odakle su, i da ih osposobljavaju za rukovođeće dužnosti koje treba da prime u novim jedinicama. Naš Peti bataljon bio je tek formiran. U njemu su se našli borci sa područja Zijameta — između Gornjeg Vakufa, Bugojna i Travnika. Peta brigada je svojim neprestanim i intenzivnim političkim radom i aktivnošću u narodu uspjela da tamošnje ljude, koji su većinom bili sa oružjem u ruci, spremni da se brane od neprijatelja, organizuje i uvrsti u svoje redove. Može se pretpostaviti kakav je bio nivo i intenzitet političkog rada naše brigade, kada su ti ljudi pristali da napuste svoj teren, svoju kuću, i stupe u proleterske jedinice. Zbog toga ponos i brigade i tih boraca bio je Peti bataljon ili kako smo ga ponekad zvali i Zijametski bataljon. Vrijeme je pokazalo koliko je bila pravilna takva njihova hrabra zajednička odluka. Iako je drugarstvo i bratstvo bilo na izvanrednom nivou i sa bezgraničnim međusobnim povjerenjem, sistematski smo stalno radili na što bržem osposobljavanju što većeg broja rukovodilaca iz tih krajeva, gdje Komunistička partija nije imala relativno toliki broj članova, na primjer u Crnoj Gori i Dalmaciji.

Brigada je bila odlično organizovana. Imali smo sve potrebne jedinice čak i vjerske referente, među kojima i jednog hodžu, koji je među muslimanskim stanovništvom bio politički aktivan, obiašniavajući ciljeve i suštinu narodnooslobodilačke borbe, i tako koristio i brigadi i narodu. I pored razdora i propagande od strane svih vrsta neprijatelja, koji su na razne načine rovarili među stanovništvom, brigada je kuda god je pro-

lazila bila dobro poznata i omiljena u svim krajevima, što se naročito manifestovalo prilikom ponovnih nailazaka.

I kad nismo imali dovoljno hrane, borbeni elan bio je izvanredan. Pred polazak prema Prozoru i Neretvi brigada je dobivši nešto hrane, pošla pravcem Gornji Vakuf — Prozor. Iza nas su sa raznih pravaca od Bosanske krajine nadirali Nijemci i ustaše. Neke naše jedinice su imale zadatak da ih zastavljaju i da nama iz Treće divizije omoguće slobodu dejstva prema italijanskim garnizonima u dolini Neretve.

U ovim Operacijama, kao i u svim do tada, jedinice Treće divizije sastavljene od Pete crnogorske, Desete hercegovačke i Prve dalmatinske brigade, uvijek su dejstvovala homogeno uz izvanredno drugarstvo među jedinicama i našim štabovima.

OSLOBOĐENJE PROZORA

Tri brigade Treće divizije dobile su zadatak da noću 15/16. februara oslobode Prozor. Svi smo bili svjesni važnosti toga zadatka, a prije svega da je tu sa nama i Vrhovni štab i Centralna bolnica.

Prozor je bio utvrđen sa svih strana. 15. februara poslijepodne gledali smo durbinima detaljno kakva su ta utvrđenja. Već u toku dana približili smo se Prozoru što je moguće bliže i prije pada mraka detaljno posmatrali utvrđenja radi donošenja odluke kako da se najlakše oslobodi Prozor. Očevidno je bilo da su utvrđenja prema Petoj brigadi, odnosno prema pravcu našeg nastupanja s. Gmići, bila najjača. Tu su bili bunker i spratove sa debelim betonskim krovovima, koje bacač nije mogao demolirati. Povezani transverzalama, bunker i su bili gusto postavljeni, a naročito se kao kula isticao onaj centralni. Naravno ispred njih se nalazila bodljikava žica postavljena u mnogo redova i isprepletena po dubini na inače potpuno brisanom prostoru. Prozor je bio opkoljen bunkerima i sa drugih strana, ali su oni bili u odnosu na one prema Petoj brigadi i manji i na većim međusobnim rastojanjima. Odmah je bilo jasno da se Prozor ne može osloboditi bez likvidiranja toga centralnog i najvećeg uporišta koje je bilo na našem pravcu napada. Sa spoljašnje strane te bunkere je bilo moguće osvojiti samo pomoću artiljerije, jer je ispred njih zbog solidno organizovanog vatrenog sistema pješacima bez podrške artiljerije pristup bio potpuno nemoguć. Odmah smo tražili da nam se uputi

neki, makar mali top da pomoću njega likvidiramo, ili učutkamo to glavno uporište. Taj top prve noći nije stigao, iako je bio upućen iz Prve proleterske.

Artiljerijsku pripremu za napad na Prozor izvršile su naše haubice, koje su djelovale iz pravca Šćita. Njihovo dejstvo je počelo po padu mraka. Pojava artiljerijske pripreme u našim jedinicama izazvala je osjećanje bolje naoružanosti, a neprijatelja je uznemiravala, iako mu nije nanijela neke osjetne gubitke i štetu, jer je preciznost gađanja bila slaba a nije se poznavao čitav sistem rasporeda neprijateljskih snaga. Između nas i artiljeraca nije bilo telefonske veze, kako bi se vršile eventualne korekture u gađanju.

Već su polazni položaji sve tri brigade bili u neposrednoj blizini Prozora i njegovih utvrđenja, koji su zaposjednuti u prvi mrak. Peta crnogorska brigada napravila je obruč sa sjeverozapadne, sjeverne i sjeveroistočne strane Prozora i to od pravca s. Nauković i puta od Makljena, obuhvatajući i put prema Šćitu, gdje se spajala sa Prvom dalmatinskom, koja je napravila obruč sa zapadne, jugozapadne i južne strane, povezujući se sa Desetom hercegovačkom, a ova je napravila obruč sa jugoistočne, istočne i sjeveroistočne strane.

Uz vlažan teren i raskvašenu zemlju, pod kišom koja je sipala, počeli smo sa silovitim napadom tačno u 21 č, kao što je naredio štab divizije. Napad smo izvršili jednovremeno na sve bunkere i na teren između bunkera na cijeloj našoj liniji oko Prozora. Uspjeli smo da likvidiramo okolne manje bunkere oko puta prema Makljenu i drumu Šćit — Prozor, pa su sve tri brigade prodirale naprijed uništavajući veći broj manjih bunkera, probile prvu odbrambenu liniju između bunkera i sa nekim svojim bataljonima prodrle u grad. Tako su prve noći napadali na Prozor u grad prodrli dijelovi Prve dalmatinske, njen Četvrti bataljon i dijelovi Prvog i ostalih bataljona Pete brigade i, koliko se sjećam, Treći mostarski bataljon Desete hercegovačke. Teško je procijeniti koje su jedinice prodrle u cjelini, a koje djelimično, jer je juriš bio silovit.

Jedinice koje su prodrle u grad odmah su očistile glavnu ulicu (cestu) u Prozoru i nastavile sa nadiranjem prema glavnim položajima neprijatelja, osvajajući pod stalnom borbom kuću po kuću i dijelove ulice. Usput su se uz borbu prsa u prsa obračunavali sa neprijateljem koji se povlačio. To, naravno, nije išlo ni brzo ni lako, jer je neprijatelj bio brojan, dobro utvrđen i uporno se branio. Neprijatelj je računao da mi svojim lakim

oružjem i oruđima ne možemo tehnički osvojiti njihovo glavno utvrđenje. Na to glavno utvrđenje naše jedinice Pete brigade su jurišale u toku cijele noći. Na prepreke su bacani šinjeli i šatorska krila, a penjanje radi prelaska i daljih juriša vršeno je pod stalnom vatrom. I pored gubitaka, prodor je uspio na nekoliko mjesta preko žičane prepreke u neposrednoj blizini glavnog utvrđenja. Mi smo imali dosta žrtava. Tu na žičanoj ogradi poginuo je i Petar Kostić, komandir čete našeg Prvog bataljona.

U toku cijele noći taj prostor sa spoljašnje strane bio je potpuno osvijetljen od stalne vatre kojom je neprijatelj obasipao sav neposredni okolni teren, kao i od vatre naših jedinica koje su jurišale. Osim toga, neprijatelj je stalno bacao rakete, a bombe su praštale sa obje strane. Uz takvu osvijetljenost, kao i ravan brisani teren i neprestano rešetanje svake stope terena, nije bilo moguće da se makar i pojedinac privuče jednom od tri bunkera u centralnom utvrđenju, a naročito ne glavnom bunkeru.

Pošto je pred zoru situacija bila takva da su sa svih strana breše bile probijene i da su jedinice sve tri brigade već u gradu vodile uspješne ulične borbe, a glavni položaji i iza njih artiljerija i glavčina neprijatelja nisu likvidirani, procijenjeno je da bi zadržavanje ovih naših jedinica u gradu i njihova eventualna borba iz kuća ispod i iza neprijateljskih položaja bili neefikasni i iziskivali veće žrtve. Pri tom, uzelo se u obzir i to da se u toku dana zbog brisanog prostora ne može efikasno dejstvovati protiv glavnih utvrđenja sa spoljašnje strane, pa je riješeno da sve ove jedinice predzoru iziđu iz grada i da iduće noći dejstvuju protiv glavnog utvrđenja topom, koji je upućen iz Prve proleterske. Ukoliko ne bi stigao top, onda bismo svakako bacili što više snaga da uđu onim ostalim pravcima u grad i da uličnom borbom napadamo glavninu iz grada i, uz svestrano dejstvo spolja, makar i uz velike gubitke, likvidiramo taj neprijateljski garnizon.

Sudeći po borcima Četvrtog bataljona, koji je upadao u grad, sjećam se da su pojedinci iz tih jedinica smatrali da je svuda bilo podjednako lako likvidirati uporišta i upasti u grad. Kada im se objasnilo i kada su u toku dana sami osmotrili koliko je velika razlika u utvrđivanjima i pravcima napada, onda su uvideli da je za zauzimanje sa spoljašnje strane neophodan top. Shvatili su da ćemo iduće noći topom i dejstvom kroz grad zaista likvidirati to uporište sa modernom fortifikacijom.

Da ne bismo omogućili neprijatelju da predahne, u toku 16. februara uznemiravali smo ga i bacačkom vatrom, mada je bilo očigledno da su bacačke bombe neefikasne protivu ovih utvrđenja.

Napominjem da su i elan i zalaganje kod svih naših jedinica bili takvi da su svi očekivali da iduće noći 16/17. boljim sredstvima zauzmemo Prozor. Poslije našeg izvještaja štabu divizije i Vrhovnom štabu, u kome smo iznijeli naše namjere za slijedeću noć, opisujući situaciju u cjelini i pojedinačno, kroz sve naše jedinice se munjevitom brzinom pronijelo naređenje druga Tita: »Prozor mora pasti«. To je bila važna potvrda i podrška naše odluke za definitivno oslobođenje Prozora, a istodobno i isticanje važnosti toga zadatka. Brigade su 16. februara zauzele svoje položaje od prošle noći. Petoj brigadi je stigao top artiljerijske jedinice čiji je komandir bio Jovan Vukanović. Štab brigade naredio je da se top približi bunkerima na rastojanje od oko 50 do 80 metara. Odlučili smo da nišanim kroz cijev topa, posmatrajući bunkere odakle se najviše pucalo. Iako na prvi pogled neuko nišanje, u toj prilici je to bilo najefikasnije, a možda i jedino efikasno. I Šava je lično koristio ovaj metod nišanja, mada je on bio vičan artiljerijskom gađanju, jer je služio bivšu vojsku i čini mi se da je bio čak i narednik artiljerije. Za ovakav način gađanja smo bili svi stručni, pa smo se oduševljavali, jer smo procjenjivali da ćemo brzo likvidirati uporište pred nama. Stoga niko nije ni pomišljao da se gađa iz veće daljine, bez obzira na stalnu vatru, kojom je neprijatelj obasipao taj pravac.

Poslije više ispaljenih granata uspjeli smo da jednom pogodimo glavni bunker. To je bilo odlučujuće. Naravno, u tom momentu (negdje poslije pola noći, možda oko 1—2 časa, neke naše jedinice su već vodile ulične borbe poslije prodiranja sa drugih strana. Oduševljenju nije bilo kraja. Nakon likvidiranja glavnog utvrđenja, nastavili smo dejstvo protiv ostalih tačaka. Tako su ubrzo likvidirani i ostali okolni bunker. Uspješno smo i munjevito prodrli u neprijateljske položaje.

Masovni poklici na našem sektoru i juriši jasno su obavijestili sve ostale jedinice da smo likvidirali glavno uporište sa spoljašnje strane. Munjevitom brzinom smo uništavali neprijatelja i vrlo brzo prodirali do njegove artiljerije, koja se nalazila nedaleko ispod njegovog glavnog utvrđenja. Italijani su pri tom bili potpuno obezglavljeni, te je njihova borba bila

dezorganizovana. Bacači i topovi su padali kao kruške. Nagli slom i naš prodor neobično je iznenadio neprijatelja. Pod našim naletom mnogi su se sručili bježeći prema cesti u gradu, ali su ih dočekivale jedinice sve tri brigade, koje su još ranije tamo prodrle i vodile borbu. Jedan dio neprijateljskih jedinica povukao se prema putu za Ramu, gdje su ih dočekale jedinice Desete hercegovačke i dijelovi Prve dalmatinske, te ih skoro potpuno uništile u borbi. U transverzalama između bunkera sa sjeverne strane nailazili smo na sakrivene braniocce tih utvrđenja.

Kada smo slomili i poslednji otpor neprijatelja u gradu, vidjeli smo koliko se bio utvrdio i obezbijedio. Shvatili smo da nam je odlučujuće pomogao »top Jovana Vukanovića«, kako smo ga to jutro prije zore 17. februara zvali. Zalihe municije, hrane i opreme, što smo zaplijenili, bile su za naše prilike, tako reći, do tada neviđene. Uzvici, dozivanja po mraku i pjesma pobjednika dominirali su iznad svega. Negdje pred samu zoru čuo se po neki rafal ili metak sa stare nekadašnje, valjda austrijske tvrđave blizu puta za Ramu, a i iz dva usamljena bunkera sa brda na južnoj strani Prozora i blizu puta za Sćit. Onu kulu smo gađali topom u ranu zoru, a Deseta hercegovačka je istodobno uništila tu posadu, dok su ostale bunkere likvidirale jedinice Prve dalmatinske i 1. i 2. bataljon Pete brigade.

Skroman, ali optimistički izvještaj upućen je štabu divizije i vrhovnom komandantu. Svakako, posmatrano sa stanovišta ratne tehnike, ovo je bilo jedno od najutvrđenijih uporišta koje su jedinice NOB-a do tada osvojile, a kada se uzmu u obzir naša tehnička sredstva, to se zaista može smatrati izuzetkom. Iz zaplijenjenih dokumenata se vidjelo da je štab divizije »Murde« bio više nego ubijeden da mi svojim sredstvima ne možemo osvojiti takva utvrđenja. Tako je neočekivani pad Prozora iznenadio i duboko zabrinuo ostale jedinice neprijatelja u dolini Neretve i u Mostaru.

Napominjem da upornost i požrtvovanost svih naših jedinica koje su napadale na Prozor, nisu bile ništa manje prve noći, nego što su bile druge pobjedonosne noći. Odlučila su nova sredstva i upornost. I da nismo imali ova sredstva svakako bismo osvojili Prozor, ali uz mnogo veće gubitke. To se lako vidi i prema oduševljenju boraca i prve i druge noći. Komične scene prilikom borbe prsa u prsa u gradu, a naročito prilikom

zarobljavanja neprijateljskih grupa i pojedinaca, zadugo su se sa smijehom i duhovitošću prepričavale u svim našim jedinicama. Za svaki slučaj pri našem štabu ise nalazio i jedan rukovodilac Treće krajiške brigade za eventualno dovođenje pojačanja, ali je njegov zadatak sveden na zajedničko učešće ti borbi i veselju poslije velike pobjede.

Važnost zadatka shvatili su svi naši borci još odmah čim su čuli za njega. Pogrešno bi bilo pomisliti da su tu važnost shvatili tek drugog dana. To bi se moglo dogoditi samo neobavješćena, ali kada se znaju detalji tih događaja onda (bi takvo eventualno potcenjivanje ovih divnih junaka i masovnog heroizma predstavljalo istorijsku nepravdu i tešku uvredu onih koji bez izuzetka ni u jednom od tih momenata nisu mislili ni na što drugo osim na sigurnu pobjedu.

Sve tri brigade Treće divizije pokazale su zaista besprimjenu hrabrost, upornost i snalažljivost u bici za Prozor, pa bi bilo netačno zapostavljati ulogu ma koje od njih, bez obzira što su njihove jedinice bile na raznim pravcima napada i protiv različitih neprijateljskih utvrđenja. Prirodno je da se jača utvrđenja napadaju i drže u opsadi i duže, pa se tek onda osvoje. Ponekad je potrebno opkoljavanje i iscrpljivanje dani-ma i nedeljama, što su dokazali svi ratovi. Ponekad se i uz najveća junaštva i iie osvoji poneko utvrđenje. Zbog toga je i nevojnički i neznački kada danas pojedinci makar i u razgovoru govore o »neizvršenju« ili »izvršenju« zadatka u bici za Prozor. Jednostavno, zadatak je više nego izvršen. I u bici za Prozor, kao i u svim našim bitkama i borbama, a naročito naših iskusnijih jedinica, kao što su bile one tri brigade, naknadni izvještaji su pokazivali da se izvršavalo više nego što je naređeno. Tu je bez izuzetka dolazila do izražaja incijativa rukovodstava, pa i samih boraca, jer je to i situacija nalagala. Doduše, mnogi izvještaji su bili kratki, a osim toga sačuvan je neznatan broj, pa se prema njima ni izdaleka ne može sagledati veličina i stepen oduševljenja ovih jedinica u svim tim borbama.

Prozor je bio i ostao kao jedan od najsvetlijih momenata u narodnooslobodilačkoj borbi u cjelini. To je eklatantan primjer izvanredno uspjelog sadejstva triju brigada jedne divizije. Baš takvo mišljenje i istu jednodušnu ocjenu imali smo na dan oslobođenja Prozora svi mi koji smo učestvovali u toj bici.

Poslije oslobođenja Prozora naša brigada nastavila je svoja dejstva prema Neretvi. I pored gubitaka bojna gotovost je bila vrlo visoka i to ne samo zbog pobjede, nego i zbog snabdjevenosti oružjem i municijom. Dobrodošao nam je izvjestan broj mitraljeza »breda«, koji su za naše .ondašnje uslove bili vrlo praktični. Odmah smo se snašli i u rukovanju nekim lakim topovima, te smo četu pratećih oruđa brigade ojačali i dobro snabdjeli. Pored sve ozbiljnosti predstojećeg zadatka bilo je i humora na račun »trupa« kojima je komandovao (Rako Perov) intendant naše brigade. Te »trupe« su uspješno vršile svoje »operacije«, pa su borci svih bataljona bili sigurni da im je hrana osigurana, zahvaljujući dobroj organizaciji intendanture. Kroz sela na cijelom tom području prošlo je više puta u toku rata do tada mnogo vojski, pa se i inače dosta oskudevalo u hrani. Tako je oslobođenje Prozora uspješno riješilo i taj problem. U Petoj brigadi je bio i veliki broj rodoljuba koji nisu pripadali ni jednoj formacijskoj jedinici. To su bili stariji ljudi — muškarci i žene, kao i djeca, koji su pošli još iz Crne Gore a koji su bili dosljedni borci protiv neprijatelja, iako prema svojim fizičkim mogućnostima nisu mogli učestvovati, a nismo im rfi dozvoljavali, u četama na redovnim dužnostima borca. I tu je bilo izuzetaka i borbene »neposlušnosti«. Zbog toga je brojno stanje Pete brigade bilo relativno veliko. Ti ljudi su se nalazili uz štab brigade i intendanturu, kao i u bataljonima. Svakako je njihovo prisustvo ojačavalo brigadu, ali je i svaki njen zadatak, i u pogledu pokreta i u pogledu ishrane, činilo specifičnim i težim.

Peta brigada je dobro poznavala teren između Prozora i Neretve, a naročito prema Bitovnji. Tuda je ona prošla zajedno sa Hercegovačkim odredom i bolnicom jula 1942. godine iz Vrbniče preko drumu Sarajevo—Kalinovik i planine Bitovnje pravcem Uzdol — Prozor — Sćit.

Naše nadiranje prema Neretvi bilo je vrlo brzo. Peta brigada je orijentisana na sektor Ostrožac — Konjic. Prema Rami je orijentisana Deseta hercegovačka i to dolinom Rame pravcem Duge — Gračanica — Rama. Od štaba divizije bili smo obaviješteni da će Prva proleterska čvrsto držati Ivan-sedlo, kako Nijemci ne bi prodrli od Sarajeva prema Konjicu kao pojačanje Italijariima koji su se nalazili u Konjicu. Pokret smo izvršili 18. februara. Prva dalmatinska je ostala na položaj-

jima oko Prozora kao obezbjeđenje prema Gornjem Vakufu. Peta brigada je išla pravcem Prozor — Uzdol — Podhum i dalje prema Ostrošcu. Prvi zadatak joj je bio da oslobodi Ostrožac. Međutim, Italijane je poslije poraza na Prozoru i kada su čuli za naše pobjedonosno nadiranje vjerovatno uhvatila u Ostrošcu panika, pa su već 18. februara oko 9 sati evakuisali Ostrožac i pobjegli u Konjic. Time su pojačali garnizon u Konjicu, koji je bio dobro utvrđen.

Štab Pete brigade smjestio se u Ostrošcu. Brigada se pripremala za napad na Konjic. Bataljoni su bili raspoređeni tako da su zauzeli položaje između Ostrošca, Neretvice i Konjica. Prvi se bataljon nalazio na sektoru Lisičići, 2, 3. d 4. lijevo od njega, orijentisani prema Konjicu, a Peti je zatvorio pravac od Rame prema Ostrošcu.

U dolini Neretve i uopšte na tom sektoru tih dana vrijeme je bilo sunčano i toplo, gotovo pravo proljeće, iako je bio februar.

Jedinice Desete hercegovačke brigade su 20. februara napale varošicu Ramu, i tom prilikom razbile i uništile italijansku posadu od oko 150 do 200 Italijana i nekoliko domobrana. Naravno, ta posada je bila demoralisana poslije katastrofe u borbi za Prozor, pa joj je glavni cilj bio da se nekako spase. Zbog toga se rasula na male grupe, koje su svim silama pokušavale da se izvuku ilegalnim ili direktnim probijanjem. Štab Pete brigade smatrao je da je taj pravac, zbog opšte situacije i nadiranja Desete hercegovačke prema Rami i Druge proleterske divizije prema Jablanici, potpuno siguran, uzimajući u obzir još i naš istureni Peti bataljon. Osim toga sa naše strane se nalazila željeznička pruga, koja je na više mjesta prema Mostaru bila oštećena. Međutim, tenkovi ove neprijateljske posade iz Rame pokušavali su na neobičan način da se probiju u pravcu Ostrošca i Konjica. Nisu krenuli kolskim putem uz lijevu obalu Neretve nego željezničkom prugom, uz desnu obalu, što je za tenkove neuobičajeno. Zbog velike strmine terena 5. bataljon nije mogao uništiti te tenkove, iako je dejstvovao, a možda neke i vratio, pa su se tri od njih probili do Ostrošca. Tako su tenkovi naišli negdje oko podne u Ostrožac. Štab brigade se nije htio povući, nego su svi njegovi članovi zajedno sa kuririma istrčali prema centralnom trgu Ostrošca i željezničkom mostu na Neretvici da sačekaju tenkove i da ih po mogućnosti unište. U Ostrošcu se nalazila i naša četa pratećih oruđa, ali nije bila na pogodnim

položajima u pripravnosti, te nije mogla odmah djelovati protiv njih.

Sava i ja smo pokušali da usporimo tenkove na taj način što smo odmah uzeli jednu šinu i prepriječili je preko željezničkog mosta na Neretvici u visini nešto ispod jednog metra. Baš u tom momentu tenkovi su se već približavali duž pruge. Interesantno je da su sva tri tenka bila načičkana Italijanima i to u tolikom broju koliko ih je moglo stati. Sjećam se da su prvih trenutaka, neposredno ispred Ostrošca, mahali rukama u znak kamufliranog pozdrava. Nije lako znati da li su to radili da bi obmanuli naše jedinice u Ostrošcu i da se čim stignu nekako brzo probiju prema Konjicu i iznenade nas, ili su mislili da su u Ostrošcu njihovi. Ovo drugo su mogli isključiti čim su nas ugledali u drugim uniformama. Na njih su dijelovi naše čete pratećih oruđa sa čukice, neposredno iznad trga u Ostrošcu, otvorili mitraljesku vatru. Kada su sa tenkova počeli da padaju mrtvi i ranjeni, tenkovi su jurnuli naprijed prema mostu. Mi smo ih sačekali neposredno iza mosta na trgu. Na tenkovima su ostali samo vozači, a ostali Italijani su se rasuli po pruzi i oko nje. Zbog brzine i težine tenkovi su lako savladali onu našu šinu. Međutim, mi smo uspjeli da likvidiramo dva, dok se treći tenk probio u pravcu Lisičića. I njega je sačekao naš 1. bataljon i uništio ga. Dok su članovi štaba brigade uništavali ova dva mala tenka, dotle su se kuriri uhvatili u koštac sa onim Italijanima koji su poiskakali sa tenkova sa desne strane Neretvice. Neki su se sakrivali i u propustima ispod nasipa, pa se predavali kada su ih tako bespomoćne naši otkrivali, ali je bilo i vrlo borbenih, koji su se borili ne samo vatrenim oružjem nego i kamama. Sjećam se kako se komandir kurira Savo Kadović uhvatio u koštac sa jednim dobro razvijenim crnokošuljašem. Rvući se, sa noževima u rukama, onemogućavali su kuriru Agi Đuroviću da puškom ubije fašistu. Fašist je uspio da kamom rani Kadovića u palac od noge, ali ga je Sava ipak uspio savladati, a kad je fašist vidio da mu nema spasa zario je sebi kamu u srce. To je samo jedan od detalja koji pokazuje da se jedan dio tih Italijana očajnički i vrlo drsko borio da bi se probio.

Prilikom uništavanja tenkova, bio sam ranjen u obje ruke i to najprije od metka iz tenka u jednu ruku, a odmah zatim me pogodilo i u drugu, i to kako mi se čini, parče bombe koju su naši drugovi bacali na tenkove. Čim smo likvidirali ta dva

tenka odmah smo Drodužili na položaje prema Konjicu. Prethodno su mi previli ruke. Bilo je malo ljutnje na četu pratećih oruđa, a pomalo i na 5 bataljon, ali bez razloga, jer je sve to bilo slučajno i neočekivano i pored obezbeđenja, što je diktirano i konfiguracijom terena. Radost je bila utoliko veća jer je s naše strane bio povrijeđen Savo Kadović i ja ranjen, a mrtvih uopšte nismo imali. Skoro se to može smatrati srećnim iznenađenjem. Svi članovi štaba i svi kuriri bez izuzetka pokazali su se u ovoj borbi odlučni i ravnopravni, bez obzira što su se našli na raznim mjestima u razdaljini od nekoliko metara ili od nekoliko desetaka metara na trgu, kamenu ili duž pruge. Svi su izgledi da su na Ostrožac toga dana nailazili i neki Italijani, koji su pobjegli sa Prozora, jer smo ih ubili preko sedamdeset.

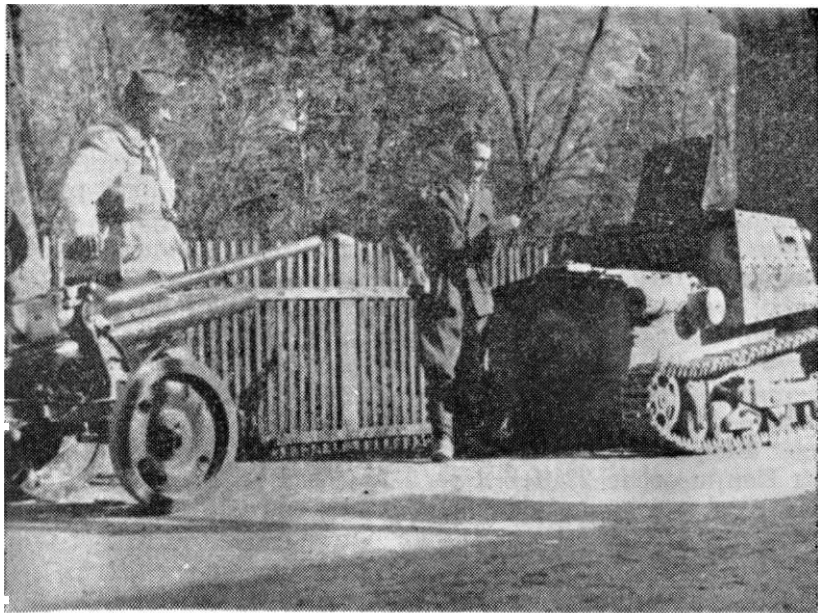
Tako su Deseta hercegovačka i Peta crnogorska 20. februara u dolini Neretve, odnosno u Rami i Ostrošcu i okolini, zaplijenile 4 tenka, 1 kamion, preko 100 pušaka, desetak puškomitraljeza, oko 15 mitraljeza, mnogo ručnih bombi i oko 50 hiljada metaka. Takođe je u Rami zaplijenjena i izvjesna količina odijela i hrane, a u Ostrošcu ono što se našlo pri razoružavanju i u tenkovima. Naša divizija je zaplijenila još tenkova. Štab divizije je formirao četvu tenkova, koja je dejstvovala cestom duž lijeve obale Neretve prema Konjicu, a kasnije i protiv odbrane samog Konjica. Tih tenkova je bilo oko desetak, a među njima je bilo i nekih koje je zaplijenila i Druga divizija. Ta novoformirana tenkowska četa bila je pod komandom Vrhovnog štaba.

Upornost i dovitljivost Italijana u probijanju prema Ostrošcu i Konjicu ilustruju ne samo navedeni primjeri borbe, nego i primjeri sitnog lukavstva. Evo jednog. 1. bataljon je vrlo oprezno vodio računa o tome da kontroliše sva lica koja idu u Konjic iz okolnih sela. Baš 20. ili 21. februara pored drugova koji su vršili kontrolu naišla je jedna žena u muslimanskom odijelu i obući, pokrivena i umotana prema njihovim običajima. Budući vrlo pažljivi prema običajima stanovništva, a naročito u pogledu »otkrivanja«, što bi bilo i uvredljivo, ipak im se hod te žene učinio sumnjiv, jer je više ličio na hod muškarca. Odlučili su da je поближе pogledaju. I, naravno, ta »muslimanka« je čak imala i zapuštenu bradu, a govorila je samo italijanski. Ipak Italijian je znao da kaže ženu koja mu je dala odijelo da bi se probio prema Konjicu.

Poslije pobjede na Prozoru naša ofanzivnost se još više pojačala, što je bilo uslovljeno naročito novim oružjem, municijom i opremom, što smo u tim borbama zaplijenili. Svi smo znali izvanrednu važnost i ovih i daljih borbi koje su imale da obezbijede nastupanje Vrhovnog štaba i cijele operativne grupe preko Neretve i dalje prema Crnoj Gori. Garnizon u Konjicu bio je glavna prepreka ovom našem nastupanju te smo hitno nastojali da ga napadnemo i osvojimo. Taj zadatak oslobođenja Konjica dobila je Treća divizija, a glavni teret napada trebalo je da ima naša Peta brigada. Obaviješteni smo da će u našem napadu učestvovati i dva bataljona Desete hercegovačke brigade, koja je, odmah po zauzimanju Rame, prešla na lijevu obalu Neretve i pošla prema Konjicu. Ova brigada je, osim zadatka da sadejstvuje u napadu na Konjic, imala i zadatak da spriječi nadiranje četnika od Bijele prema Konjicu. Četničke jedinice bile su vrlo brojne, jer su se u ovoj operaciji nagomilali četnici iz Hercegovine, Crne Gore i obližnjih krajeva Bosne. Oni su imali zadatak da zajedno sa Italijanima na reci Neretvi sačekaju naše snage i da ih konačno unište.

Druga proleterska divizija bila je na sektoru Jablanice prema Mostaru, tako da smo sa te strane bili obezbijeđeni. Jedinice Prve proleterske divizije bile su na sektoru prema Sarajevu. Rekli su nam da smo sasvim sigurni od pravca Sarajeva, odnosno od pravca Ivan-sedla, jer će ovaj pravac Prva proleterska čvrsto i Uporno zatvarati. Naravno, zbog ogromne važnosti Konjica, kao posljednjeg uporišta, pretpostavljali smo da će Nijemci pokušati da ga ojačaju svojim snagama iz Sarajeva. No, to je, kako smo bili ubijedeni, bio zadatak Prve proleterske brigade da onemogući ovu namjeru neprijatelja.

Odmah poslije oslobođenja Ostrošca i okolnih sela Peta brigada se pripremala za napad na Konjic. Još 19. februara štab brigade poslao je jedan dopis Prvoj proleterskoj, u kojem ju je obavještavao o našem zadatku za napad na Konjic. Sava je samoinicijativno napomenuo da li se može računati eventualno i na izvjesnu pomoć od njihove strane u samom napadu. Međutim, Prva proleterska je, valjda na svoju ruku, omalovažila ovaj zadatak bezuslovnog obezbjeđenja pravca prema Sarajevu, odnosno čvrstog držanja Ivan-sedla i sama napala na Konjic, izgleda 19. februara. Napad nije uspio. Dakle, ona je

*Sava Kovačević pored zaplenjenog italijanskog topa u Jablanici
februara 1943. god.*

izvršila napad i prije nego što smo se mi i približili Konjicu. Doduše, taj napad je mogao ibiti i zbog obavještenja da su Italijani bili prilično demoralisani, te da se neće uporno braniti u utvrđenom Konjicu. Tako je naše obavještenje Prvoj proleterskoj moglo stići tek iposljije ovoga napada. Svakako i sam neuspjio napad, bez ikakve koordinacije i sporazuma, otežao je dalje operacije, ier je natjerao neprijatelja da traži pomoć i što bržu intervenciju. Iznenadio nas je takav postupak Prve proleterske, jer u zapovijestima i dopisima, koje smo dobili od štaba divizije, izričito ie naznačen njen zadatak, u što smo bili sigurni. To ipak ne bi imalo težih posljedica da Nijemci nisu prodrli u Konjic od pravca iSarajeva.

Prva proleterska je izvršila napad izgleda samo sa dva bataljona. Bili smo naknadno obaviješteni da su ostali bataljoni napadali na Tarčin, odnosno bili angažovani prema Sarajevu. Konjic su te roći branili prilično demoralisani Italijani, ali su ga ipak uporno branili. Vjerovatno su bili obaviješteni

o njemačkim i četničkim snagama, koje su napadale prema Konjicu. Obaviješteni smo da su dva bataljona Prve brigade uspjeli da zauzmu dio grada na desnoj obali Neretve. Zauzeli su i most, pa su neki dijelovi prešli i na lijevu obalu, ali su se morali povući prije zore, jer je bilo očigledno da su te snage male za likvidiranje garnizona u Konjicu.

Cim smo čuli za taj neuspjio napad dijelova Prve proleterske na Konjic postali smo zabrinuti zbog pravca od Sarajeva, jer je bilo očigledno da će Nijemci pokušati da pojačaju i pomognu garnizon u Konjicu. Da je neprijatelj poražen u Konjicu, sve neprijateljske snage u dolini Neretve automatski bi pretrpjele nagao i definitivni slom. No, ipak smo smatrali da Prva proleterska, takođe, uvida važnost toga pravca i obezbjeđenja, pa smo sve pripreme za napad, izviđanje i raspored, vršili sistematski i što je moguće brže.

Štab Treće divizije je zapoviješću odredio da naš napad na Konjic uočne 22. februara u 21 čas. Polazni položaji Pete crnogorske treba da budu Gredina — Repovica, tj. dva brijega neposredno uz Konjic, a Desete hercegovačke — neposredna blizina Konjica sa lijeve strane Neretve.

Međutim, njemačke snage su u međuvremenu napale Prvu proletersku od pravca Sarajeva. Kasnije smo doznali da je to grupa »Anaker«. Neprijatelj je uspio da 21. februara zauzme Ivan-sedlo, a zatim je odmah nastavio sa prodiranjem prema Konjicu. Sutradan, tj. prije našeg napada na Konjic, njemačke snage su uz tešku borbu prodrle u Konjic. S njima je bilo i nekoliko stotina domobrana i nešto ustaša. Iz postojećih sačuvanih dokumenata se vidi da je toga dana u Konjic prodro jedan njemački bataljon, zatim jedan bataljon 7. domobranskog puka i jedna četa ustaša. Istovremeno su prema Konjicu nadirali i četnici, a naročito iz pravca Bijele. Deseta hercegovačka je bila potpuno angažovana u borbi protiv četnika, koji su je napadali s leđa. Tako je 22. februara pored njemačkih i domobransko-ustaških snaga u Konjic, i neposredno oko njega na lijevu obalu Neretve, prodrlo ništa manje nego oko dvije hiljade četnika. Deseta hercegovačka je i dalje vodila neprekednu borbu s njima, te 22. uveče nije mogla učestvovati u napadu na Konjic zajedno sa Petom brigadom. Izgleda da su četnici držali položaje koji su dominirali prema položajima Desete brigade.

Znali smo da je neprijateljski garnizon znatno ojačan dolaskom Nijemaca i prema jakoj artiljeriji, kojom su u nadi-

ranju djelovali, kao i četničko-ustaško-domobranskim jedinicama. To je iz osnova izmijenilo prethodnu situaciju, u kojoj je u Konjicu bio samo prvobitni italijanski garnizon. Ali, mi smo sa istim elanom ostali pri zadatku i izvršili prvi naš napad na Konjic. Glavne borbe su se vodile na Repovici i na ostalim prilazima gradu ispod Repovice i Gredine od pravca Dolnjeg Sela. Međutim, Nijemci, koji su stigli u Konjic preko Ivan-sedla, ubrzo su nas napali sa sjevera s leđa. Napad su izvršili jačim snagama, ali smo mi i uprkos toga napadali još nekoliko sati, vršeći kontranapade i prema napadaču sa sjevera. Ali, uvidjevši da je neprijatelj isuviše brojan, utvrđen i dobro raspoređen, kako na prilazima grada i u gradu, tako i iza i iznad nas sa sjeverne strane, oko 3 sata poslije pola noći obustavili smo napad i povukli se nazad pod vatrom kojom je neprijatelj djelovao sa brda i iza leđa. Cilj je bio da se naše jedinice srede i pripreme za ponovni napad i da se izbjegnju dalji neminovni gubici u tako nepovoljnom položaju. Zbog važnosti zadatka odlučili smo da vodimo neprekidnu borbu i u toku dana, te smo se zaustavili u neposrednoj blizini.

Prilikom tog prvog napada naša brigada je imala znatne gubitke, naročito u ranjenima, jer nas je neprijatelj neprekidno obasipao, pored ostalog, i minobacačkom vatrom i šrapnelima, a bilo mu je lako da sazna naše položaje zbog vrlo uskog prostora na kojem smo se svi nalazili. Naravno, i mi smo neprijatelju nanijeli osjetne gubitke, jer su i neprijateljske snage, koje su bile izvan grada, bile zbijeno raspoređene i dobrim dijelom izvan utvrđenja.

Slijedeći napad na Konjic izvršili smo kroz dva dana, noću 24/25. februara u 22 sata. Za ovaj napad pojačani smo sa dijelovima Četvrtе proleterske brigade, koji su došli od pravca Jablanice lijevom obalom Neretve. Učestvovala je i jedna baterija Haubičkog diviziona Vrhovnog štaba. Ta baterija je došla cestom uz lijevu obalu Neretve prema Konjicu. Takođe je djelovala i tenkovska četa koja je došla istim putem kojim je išla i haubička baterija. I ove večeri je Deseta hercegovačka svojom glavninom bila angažovana protiv četnika u pravcu Bijele i protiv četnika koji su od pravca s. Borci stigli kao pojačanje Italijanima i Nijemcima. U direktnom napadu na grad Deseta hercegovačka je mogla dati samo jedan bataljon. Zbog jačine našeg prethodnog naopada glavna snaga Nijemaca bila je raspoređena prema Petoj brigadi na položajima Repovica — Gredina i na ostalim prilazima sjeverno od grada.

Haubice su počele dejstvovati tačno u 22 sata. Odmah zatim naše jedinice su preduzele žestok napad. Neprijatelj je očekivao napad i dobro se pripremio, posjedajući i obezbjeđujući stara utvrđenja, a istodobno kopajući nove rovove na Repovici i Gradini i na njihovim padinama. U napadu su dejstvovala sva raspoloživa oruđa sa obje strane. Neprijatelj je raspolagao velikim brojem artiljerijskih oruđa i tenkovima, koje je rasporedio na pravcu ceste i prilaza sa lijeve strane Neretve. Prethodno je zauzeo dominirajuća uzvišenja neposredno oko grada.

Poslije pola noći uvedeni su u borbu i naši tenkovi drumom uz lijevu obalu Neretve, pa su uspjeli da prodru do samog ulaza u grad, ali su tu naišli ne samo na izrađene prepreke, nego i na vatru sa obje strane drumu iz bunkera, tenkova i protivkolskog topa, te su bili prisiljeni da se vrate.

U takvom vatrenom okršaju jedinice Pete brigade uspjele su poslije duge i žestoke borbe da na juriš ovladaju jednom utvrđenom tačkom na brdu Repovica. Pri zauzimanju ove tačke, koju su branili Nijemci, nanijeli smo im znatne gubitke. Odmah zatim smo odbili veliki broj protivnapada, koje su oni izvršili novim snagama. Tako smo Repovicu držali gotovo pred nosom Nijemaca, na rastojanju od desetine metara i u toku cijelog slijedećeg dana.

Jedinice Četvrte brigade zauzele su položaje u Pomolu južno od grada. Pri tom su zadržane jakom vatrom iz bunkera, koji su se nalazili na padinama tog uzvišenja. U toku noći su neki dijelovi uspjeli da prodru u grad i zauzmu nekoliko kuća. U toku 25. februara mi smo grčevito držali jedan dio Repovice, a Nijemci drugi. Mi smo ih i u toku dana napadali da bismo im onemogućili ma kakve veće poduhvate i napade. Oni su opet borbom prsa u prsa pokušavali da nas pošto-poto odbace. U toku 25. februara sa tih bregova iznad Konjica, mi smo vršili stalne juriše. Možda smo malo i pretjerali, jer je prostor bio sasvim brisan pa smo imali osjetne gubitke, ali smo računali da je to jedini način da uspijemo u napadu, pa čak i da se održimo na tim položajima. Istodobno smo toga dana vidjeli kako na periferiji južnog kraja grada jedinice Četvrte proleterske drže neke kuće, pri čemu je neprijatelj stalno gađao bacačima naročito jednu kuću. Utoliko prije mi smo stalno i zbog toga napadali sjeverne "položaje, a naši su u gradu odoljevali cijelog dana.

Iako ni taj drugi napad nije uspio, mi smo odlučili da sa napadom produžimo slijedeće noći. Bez obzira na sve teškoće i gubitke, zalaganje svih naših jedinica bilo je iznad svih naših mogućnosti i običnog pregalaštva. I slijedeće noći, 25/26. februara, izvršili smo treći, najžešći napad na Konjic. Napad je počeo u 23 sata. Neprijatelj je očekivao napad i stalno bacačima i šrapnelima obasipao udoline za koje je pretpostavljao da se u njima mogu nalaziti naše jedinice u pripremama za napad. I zaista tom prilikom nam je i na taj način nanio izvjesne gubitke, jer je sistematskim gađanjem djelovao iz vrlo velikog broja bacača. U određeno vrijeme otpočeli smo sa žestokim napadom zajedno sa dijelovima Četvrte brigade i to sa obje strane Neretve. Poslije pola noći dijelovi naše brigade uspjeli su da zauzmu nekoliko bunkera na ivici grada. Isto tako su i dijelovi Četvrte brigade na svom sektoru uspjeli da upadnu u grad, ali su tu zaustavljeni. U napadu je učestvovala i tenkovska četa, ali je snažnom vatrom zaustavljena. U borbi protivu Pete brigade neprijatelju je mnogo pomogla sama Neretva, jer je most bio dobro čuvan iz grada i iz neposredne blizine.

Nesrazmjerna brojna nadmoćnost neprijatelja i njegova utvrđenja, rijeka Neretva kao prepreka i naoružanje nisu dozvolili da u tom trećem, odnosno, računajući i napad Prve proleterske, u četvrtom napadu oslobodimo Konjic. Sa obje strane bilo je dosta gubitaka zbog višednevne danonoćne borbe, a naročito u noćnim borbama prsa u prsa i danju izuzetno 25. februara na Repovici.

Deseta hercegovačka je uz žestoku borbu teško odolijevala napadima četničkih snaga, koje su tih dana deblokirale Konjic sa južne i zapadne strane.

Tako su naši zaista izuzetni naponi i neobična požrtvovanost uz fantastičnu upornost pri napadima na Konjic ostali bez željenog uspjeha.

Stab divizije nam je naredio da povučemo naše snage iz grada i time obustavio dalji napad na Konjic, jer grad u tim uslovima, van svake sumnje, nikako nije mogao biti oslobođen, a naročito kada se ima u vidu položaj grada i naših glavnih snaga.

Velike snage neprijatelja na položajima ojačanim objektima stalne fortifikacije, naoružane jakom artiljerijom i podržavane avijacijom, koja je efikasno djelovala, bile su jedan od glavnih elemenata višim štabovima u pogledu daljeg anga-

žovanja naših snaga u napadu na Konjic, što je iziskivalo velike nove žrtve. Osim toga situacija nije dozvoljavala da nam pristignu nove snage sa lijeve strane Neretve, a pitanje je kakva bi bila u onakvom rasporedu i njihova efikasnost.* Zbog toga je Vrhovni štab odlučio da se obustave dalji napadi na Konjic.

U tim prvim borbama oko Konjica, koje su trajale oko nedelju dana, imali smo znatne gubitke. Između ostalih poginuli su nam poznati junaci Zarija Vujošević, komandir voda, i Božo Vujadinović, koji je svojim puškomitraljezom zadivljavao neprijatelja, a nas još i oduševljavao.

Poslije svakog okršaja, po pravilu su se održavali sastanci štabova, jedinica i partijski sastanci da bi se detaljno analizirala i izvukla iskustva. Poslije jednodušne konstatacije da se dalo sve od sebe, herojskom neustrašivom komandantu Savi Kovačeviću potekle su na partijskom sastanku suze za poginulim drugovima. Ljubav prema čovjeku i briga o životu drugova, kao i svestrano nastojanje da se svi zadaci izvrše uz što manje žrtava, uvijek su se ogledale i ispoljavale kod Save, bez obzira na izvanrednu upornost koju je u svim borbama pokazivao. Pored ostalog, Sava je i zbog toga bio neobično omiljen kod boraca. Ovo treba konstatovati naročito zbog čestih mišljenja o Savi da uz legendarno junaštvo tobože nije dovoljno vodio računa o životima ljudi kojima je komandovao. Ali, Savina ljudska nježnost i osjećajnost u brizi za čovjeka je baš tako manifestovana u danima bitke oko Konjica upravo zbog izuzetnog jurišanja pod najtežim uslovima i u toku dana, a sve uz samopožrtvovanje brigade da se u cjelini što više postigne. Naravno, sa manjom upornošću imali bismo i manje žrtava, ali bi u tom slučaju neprijatelj ozbiljno ugrozio naše snage. Bili smo svi bez izuzetka odlučni i spremni da preko nas živih

* U jednom našem izvještaju, koji se sačuvao, zapisano je i ovo;

»1. U toku niza napada koje je ovih dana vršila IV i V brigada na Konjic uvidjelo se da je likvidacija istog bila vrlo teška. Dijelovi tih brigada uspjeli su prodrijeti u sam grad ali uslijed brojne nadmoćnosti neprijatelja i uslijed toga što je grad jako utvrđen likvidacija po svaku cenu koštala bi nas odviše. Zato se odustalo od likvidacije istog.

Pored neprijatelja koji se nalazio u Konjicu nalaze se dosta jake grupe četnika na lijevoj strani Neretve, koje su napadale naše jedinice, koje su vršile napad na Konjic sa leđa i time u mnogom ometale naše operacije na Konjicu. Isto tako nalazile su se jake neprijateljske jedinice i duž komunikacije Konjic — Tarčin, koje su u sklopu sa neprijateljem i' Konjica i četnik'm jedinicama Draže Mihailovića na lijevoj strani Neretve veoma otežale naša operativne namjere na ovom pravcu. (Zbornik IV/10, str. 320, dok. 169.) .

neprijatelj ni u kom slučaju ne uspije da to postigne. Da nije bilo takve upornosti i požrtvovanosti dovela bi se u pitanje mogućnost prodiranja naših snaga preko Neretve prema Nevesinju.

Držanje boraca u tim teškim danima zaista se može okarakterisati kao masovan heroizam na najvišem nivou. Sjećam se držanja jednog borca (čini mi se da se zvao Tapušковиć), koji je bio ranjen u glavu i smrt je bila očigledna. Tako ranjen živio je nekoliko dana ne gubeći svijest i stalno se interesovao za borbe svog bataljona. O njegovoj rani govorili su drugi i preduzimalo se sve da bi mu se pomoglo. Ali on je hrabrio druge da ne brinu toliko zbog njegove neizlječive rane i pogibije, a u posljednjim momentima klicao je Titu, Partiji i slobodi.

Poslije neuspjelih napada na Konjic, Peta crnogorska brigada dobila je naređenje da se povuče na položaje Grabovci — Lušci — Seonica — Obre Neretva. Zadatak joj je bio da brani ove položaje i da zatvori pravac od Konjica na cijelom tom frontu. Koliko se sjećam, Deseta hercegovačka je dobila zadatak da zatvara pravac od Ivan-sedla prema Bitovnji i našim položajima, a Četvrta proleterska da zaposjedne položaje Ostrožac — Dobrogošće — Krstac — Ravna — Jablanica radi evakuacije Jablanice, a poslije toga da se prebaci u dolinu rijeke Rame.

BORBE POSLIJE NEUSPJELIH NAPADA NA KONJIC I PRELAZ PREKO NERETVE

Novi zadatak koji je Peta brigada dobila bio je vrlo važan zbog opšte situacije na frontu oko naše glavne operativne grupe. Neprijatelj je svim silama nastojao da što brže djeluje, dovlačeći pojačanja i prema Konjicu i prema Cornjem Vakufu. U svim tim akcijama bila je vrlo aktivna i neprijateljska avijacija na svim dijelovima fronta. Poznato je bilo da je neprijatelj za napad od G. Vakufa doveo svoju 717. diviziju, a za napad od Konjica 718. diviziju. Prva proleterska divizija je dobila zadatak za dejstva na pravcu Gornji Vakuf, pa je Ivan-sedlo ostalo slobodno, te su Nijemci tuda nesmetano prošli (vjerovatno 27. februara). Na Ivan-sedlu ostavili su dio svojih snaga. Sa lijeve strane Neretve bio je veliki broj četnika. Konfiguracija zemljišta išla je neprijatelju u prilog, jer je Drema Hecegovini ovo zemljište prohodno na samo nekoliko mjesta i to sa vrlo tije-

snim prolazima između ogromnih planina na koje je neprijatelj imao namjeru da nas nabaci sa svojim jakim snagama koje su nastupale iz Bosanske krajine.

Na sektoru G. Vakufa naše jedinice su vodile ogorčene borbe. Neprijatelj je bio i vrlo jak i vrlo drzak, te je prodro na svega oko pet kilometara od naše bolnice. Vrhovni štab u toj situaciji donosi odluku da se na te neprijateljske snage koje se grupišu kod G. Vakufa izvrši snažan protivudar. U isto vrijeme Vrhovni štab izdaje naređenje da se poruše mostovi na Neretvi i to kao glavni onaj u Ostrošcu, a zatim i ostali na tom sektoru do Karaule. Bez obzira na namjere, neprijatelj je povjerovao da naše snage namjeravaju prodirati pravcima ka sjeveru.

Za operacije kod G. Vakufa određene su Prva dalmatinska brigada, Prva, Druga i Četvrta proleterska, Treća krajiška brigada i Sedma banijska divizija. Prva dalmatinska se još od ranije nalazila na tom sektoru, te za prilično vrijeme nije bila u sastavu Treće divizije. Protivudar na tom sektoru izvršen je 3. marta.

Naše jedinice u dolini Neretve imale su zadatak da po svaku cijenu zaustave nadiranje ojačanih neprijateljskih snaga od pravca Konjica, kao i spajanje tih snaga sa onim koje su nadirale od Mostara ka Jablanici.

Kada je Deseta hercegovačka napustila položaje oko Konjica na lijevoj obali Neretve i uputila se da zatvori pravac od Ivan-sedla prema Bitovnji i Prozoru, te njene ranije položaje odmah su zauzeli četnici, a zatim pošli dalje lijevom obalom Neretve preko Celebića, u koji su ušli odmah (vjerovatno 26. februara), a zatim u Ostrožac (vjerovatno 1. marta) i Jablanicu (2. marta). Otuda smo ih češće istjerali. Takođe ih je Druga dalmatinska odmah istjerala iz Jablanice.

Na desnoj obali Neretve prema Konjicu nalazila se samo Peta crnogorska. Bez obzira na položaje koje smo morali posjesti, mi smo imali priličan broj isturenih snaga prema Konjicu. Prvi pokušaj prodiranja neprijatelja izvršen je 2. marta. Nijemci su krenuli desnom obalom Neretve, a četnici lijevom obalom. To je bila njemačka grupa »Anaker«. Naša brigada je dano-noćno vodila borbu na tom sektoru, vršeći mnogobrojne mjestimične protivnapade protiv brojno daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Pojedini položaji su više puta prelazili iz neprijateljskih u naše ruke i obrnuto. Za svaku stopu zemljišta neprijatelj je morao vršiti temeljite pripreme artiljerijskom i minobacačkom

vatrom, i avijacijom. Naša brigada mu je nanosila velike gubitke. Ipak se morala postepeno povlačiti na pravcu u neposrednoj blizini Neretve, te je neprijatelj, iako sa dužim zadržavanjima i povremenim odstupanjima uspio da stigne do Ostrošca (vjerovatno 4. marta). Stab divizije je budno bdio nad ovim operacijama. To se vidi i iz jednog dokumenta koji je napisan 3. marta i poslat štabovima Pete i Desete brigade:

»... Ukoliko bi neprijatelj noćas izbio do Ostrošca, treba ga napasti, nanijeti mu što više gubitaka i protjerati ga. U tom cilju štabovi V i X brigade trebaju u tom slučaju ojačati svoje bataljone oko Ostrošca sa većim dijelom rezervi i duž kosa zapadno i istočno od Neretvice neprijatelja napasti u bokove. Napad treba izvršiti u zoru, kako jedinice ne bi bile tučene za vrijeme pokreta. Dakle raditi u uuhu naše zapovijesti Op. br. 31 od 1. ov. m., što drskije, koristeći što bolje zemljište, te da se neprijatelj sigurno potuče...«*

Važnost ovog pravca isticao je često, ali energično i Vrhovni štab. Vrhovni komandant je 4. marta naredio štabu Treće divizije da po svaku cijenu održi položaje u dolini Neretve i osigura pozadinu naših snaga kod G. Vakufa.

Mi onda nismo znali za detalje tih naredjenja, ali smo bili svjesni da neprijatelja moramo onemogućiti i odbaciti ga u Konjic. Svaki borac je znao da je Vrhovni štab zajedno sa nama okružen na maloj teritoriji, pa nije bilo potrebno ni objašnjavati značaj tih borbi.

Tako su se prema našoj brigadi nalazile neprijateljske snage veće od divizije. I pored toga mi smo se pokazali daleko iznad svojih snaga. Borbe su bile u pravom smislu neprekidne i izuzetno oštre. I u takvoj situaciji vodili smo računa i o pojedincima. Dobro se sjećam jednog primjera. Tih dana vrijeme je bilo vedro. Jedne noći smo napadali njemačke položaje na brdu iznad jedne livade sjeveroistočno od Ostrošca. Jedan dio položaja smo zauzeli, ali su se Nijemci do zore ipak održali. Neposredno ispod njihovih položaja ostao nam je teško ranjen jedan bombaš. Nijemci ga nisu mogli vidjeti zbog oblika zemljišta, ali su znali da je tu neposredno ispod njihovih položaja. Pokušavali su na razne načine da ga u toku dana ubiju, mahom bacajući ručne bombe u njegovom pravcu. Ali, naša jedinica, koja je bila prema njima, svojom vatrom nije dozvolila da pomole glavu iza zaklona, pa je naš ranjeni bombaš u mrak spašen. Nijemci su u toku noćnog juriša otjerani sa tog položaja.

* Zbornik tom IV 11, str. 37, dok. 17.

O spavanju tih dana nije bilo ni govora, osim da se eventualno za trenutak zadrijema na položajima, jer je od naše aktivnosti zavisio ishod cijele borbe. Stab brigade je stalno razmatrao gdje i kada i kakva aktivnost da se preduzme, držeći se naređenja štaba divizije, a naročito razvijajući samoinicijativnu aktivnost. Više puta smo tih dana odbacivali Nijemce po nekoliko kilometara natrag prema Konjicu. Naravno, i oni su bili pored brojnosti vrlo borbeni i nije ih bilo lako odbaciti. Iako su bili premoreni, to nije ometalo borce ni rukovodiocce da se bore sa elanom kao da su najodmorniji. Jedne noći, kada smo pripremali zapovijest za jedan od mnogobrojnih napada brigade na njemačke položaje, Sava je izišao iz kuće, u kojoj je štab brigade bio te noći privremeno smješten, da bi napisao ovu zapovijest, pa se od premora spotakao niz stepenice i slomio dva prednja zuba.

U svakoj, makar i lokalnoj borbi na sektoru čete ili bataljona, bilo je dosta žrtava, a naročito ranjenih na obje strane. Po našoj procjeni neprijatelj je na tom sektoru bio brojno nadmoćniji bar pet puta, ako ne i više. To mu nije ništa pomoglo, jer je bez stalnih fortifikacijskih objekata bio nemoćan prema našim naletima. Pored ostalog koristio je i u tim borbama šrapnele. Iako je često promašivao, ipak je čudnovato što šrapnele za takve borbe izbliza nije u toku rata češće upotrebljavao, jer je to bilo dobro sredstvo za ranjavanje i izbacivanje iz stroja u momentima kada je tačno znao raspored svih naših jedinica, jer smo danonoćno preuzimali i napadali njihove položaje.

Naša upornost u zadržavanju i odbijanju neprijatelja od pravca Neretvice prema Konjicu mnogo je doprinijela našim snagama u cjelini, jer su jedinice na sektoru G. Vakufa mogle da računaju da će sa našeg pravca biti sigurno obezbijedene.

Poslije uspješno izvedenog protivudara kod G. Vakufa i odbrane na našem pravcu, Vrhovni štab 5. marta izdaje naređenje da se forsira Neretva na odsjeku Ostrožac — Jablanica, unište četničke formacije u gornjem toku Neretve i da se izbije na liniju Nevesinje — Ulog — Kalinovik. U tom zadatku Peta crnogorska brigada je opet imala da se dalje nosi sa neprijateljem prema Konjicu i da g[^] po svaku cijenu satjera u Konjic. Ali, ovog puta u našoj brigadi su sadejstvovale još neke naše snage, pa je taj zadatak sada bio lakši.

Neke naše jedinice trebalo je da pređu Neretvu i da kod Jablanice razbiju četnike. Poznato mi je da je to bio zadatak

Druge proleterske divizije, ojačane Prvom proleterskom brigadom, Haubičkim divizionom Vrhovnog štaba i četom tenkova. Za definitivno odbacivanje neprijatelja u Konjic Vrhovni štab je odredio i Prvu dalmatinsku, koja je 6. marta krenula u sastav Treće divizije pravcem preko Solakove Kule.* Trebalo je da u ovom protivnapadu učestvuje i Deseta hercegovačka, ali nije mogla stići na vrijeme, jer je Peta brigada počela sa glavnim protivnapadom 6. marta. U žestokim borbama 6. i 7. marta Peta brigada je potisnula neprijatelja prema Grabovcima i Konjicu. Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska čim su stigle odmah su žestoko napale neprijatelja na svojim sektorima. Deseta brigada je izvodila manevar u bok i pozadinu neprijatelja. Napad smo produžili noću 7—8. marta i sutradan. Već 9. marta oko 1 čas Deseta hercegovačka vrši napad na Kvak i Trešnjevicu, što se odmah osjetilo na frontu Pete brigade. Te noći napad je bio silovit, pa je nesmanjenom žestinom produžen i u toku slijedećeg dana, te smo uspjeli da satjeramo neprijatelja u Konjic. Ni ovdje brojnost neprijatelja nije igrala glavnu ulogu, jer se morao povući i, tako reći, pobjeći pred žestinom našeg napada. Tu je svakako važan uticaj imao i raspored naših snaga, jer mu je Deseta hercegovačka ugrožavala pozadinu i bok svojim umjesnim i energičnim stalnim dejstvom. Frontalni napad Pete brigade, takođe, bio je nezadrživ, jer su naši borci bili svjesni važnosti i novog zadatka — obaveznog, uspješnog i nesmetanog prelaza naših jedinica preko Neretve. Cini mi se da je na tom sektoru sa našom brigadom učestvovao i jedan bataljon Prve dalmatinske, dok su ostali bili na drugom sektoru.

O rezultatima ovih borbi sačuvan je kratki izvještaj štaba Treće divizije Vrhovnom štabu:

»Neprijatelj bačen u Konjic«.*

* Ovih dana očekivali smo popunu naših jedinica, jer smo u dotadnjim borbama imali dosta gubitaka, Peta brigada oko 50 poginulih i 158 ranjenih, Deseta hercegovačka brigada 39 poginulih i 58 ranjenih, a Prva dalmatinska brigada 86 poginulih i 139 ranjenih — ukupno 175 poginulih i 355 ranjenih boraca i rukovodilaca. Pored toga bio je još i veliki broj bolesnih drugova, naročito iz Prve dalmatinske brigade. Riješeno je da se uouti 600 Dalmatinaca za popunu Pete crnogorske brigade. (Zbornik IV/1, str. 52, 75, 81—83, 92.)

* Zbornik IV/11, str. 100, dok. br. 58 i str. 104, dok. 61.

U izvještaju njemačke komande zapisano je i ovo:

»718. div.: Borbena grupa, poslije žestokih borbi, izbjegla je namjeravani neprijateljski obuhvat sa sjeveroistoka i brani liniju Ivan-sedlo — Konjic.«*

A u italijanskom stoji:

»718. divizija: Grupa Annacker umakla pred neprijateljem koji vrši protivnapade i povukla se .. .«*

Situacija je svim našim jedinicama nalagala, krajnju neprekidnu aktivnost, pa smo, čim smo satjerali neprijatelja u Konjic, odmah forsirali Neretvu kod Ostrošca preko gvođenog mosta koji su naše jedinice porušile. Postavljali smo daske preko gvozdene mostovne konstrukcije, koja je dijelom na sredini rijeke bila potpuno pod vodom, a prema obalama iznad vode. Tako smo uspjeli da prebacimo i komoru sa konjima i to kako bojnu komoru, tako i intendanturu. Vjerovatno smo Neretvu prešli noću 10/11. marta. Naravno, u toku dana je neprijatelj napadao naše jedinice »štukama« i zapaljivim bombama iz drugih tipova aviona, te smo veće pokrete vršili pretežno noću. Posjeli smo položaje sa lijeve strane Neretve prema Konjicu, a na desnu obalu Neretve stigla je Prva dalmatinska. Hercegovka je pošla u borbu protiv četnika zajedno sa Drugom divizijom.

Tih dana su jedinice Druge divizije protjerale četnike iz s. Borci i okoline. Četnici su tučeni na svim sektorima fronta, pa su razbijeni i demoralisani u velikim grupama bježali ka Nevesinju.

Tako je Peta brigada uspješno štitila naše snage od neprijateljskih snaga iz Konjica, koji je svakodnevno napadao. Na sektoru lijeve obale Neretve neprijatelj je stalno pokušavao da nas potisne i da ugrozi prolaz kroz Idbar i dalje, ali je Peta brigada sve te napade uspješno odbijala i natjerala neprijatelja u bjekstvo u Konjic. To je uspijevala ne samo zahvaljujući energičnosti naših jedinica, nego i dijelom našim povoljnim položajima. Zbog naše aktivnosti i upornosti neprijatelj nije mogao održati nijedan položaj sem položaja u neposrednoj blizini Konjica, te su sve naše jedinice i ranjenici mogli vojnički nesmetano da se prebacuju preko Neretve i dalje. Za umor niko nije znao, bez obzira na neprekidnost borbi i znatne gubitke, naročito u ranjenima.

* Zbornik IV/11, str. 407, dok. 206.

* Id., str. 409, dok. 207.

Efektivi su bili prizori kada je neprijatelj, znajući za naše položaje, svakodnevno, pored ostalog, pred sam mrak i u sumrak bacao iz aviona mnoštvo zapaljivih malih bombi, koje su pružale prizor opšte vatre, koja kao da je obuhvatila široku površinu naših položaja. To je sa strane i za neobaviještene moglo izgledati vrlo opasno. Međutim, tim bombardovanjem neprijatelj nam nije nanio veće gubitke. »Štuke« su bile mnogo efikasnije. Naravno, i tu su borci zadržali svoj vedar duh, pa su i u najtežim momentima zbijali šale. Govorili su da ako bi »štuki« podneli porciju i kada bi prva bomba u nju neosporno precizno pala, onda bi druge porcije i borci, uglavnom, bili sigurni i mogli da gledaju kako se i ostali avioni obrušavaju na isto mjesto. Bilo je čak i takvih boraca koji su u šali govorili da je to kao na filmu, u kojem manji broj učestvuje, a veći broj slobodno posmatra.

OD NERETVE DO NEVESINJA

Poslije uspjelog paralisanja neprijatelja i satjerivanja u Konjic, razbijanja četnika kod s. Borci i Glavatičeva, naše snage su nastupale širokim frontom kako bi što prije izbile na teritoriju Kalinovik — Nevesinje i smjestile ranjenike i planirale dalja ofanzivna dejstva u Hercegovini i Crnoj Gori. Peta brigada je u sastavu svoje Treće divizije nastupala na jug prema Nevesinju. Sa Trećom divizijom bila je i Četvrta proleterska brigada. Divizija je nastupala širokim frontom prema Nevesinju i Bijelom Polju. Glavnina divizije je nastupala pravcem s. Luka — s. Kljuni — s. Pridvorci — Nevesinje. Peta brigada je pošla najprije vrlo uskom stazom kroz vrleti Idbara. Kada je izbila na sjeveroistočne padine planine Crna gora sačinjavala je srednju kolonu Treće divizije u ofanzivnom nastupanju prema Nevesinju. Pravac njenog nadiranja je bio: Zaboravni — istočne padine planine Crna gora — Kljuni — Lakat — Pridvorci — Nevesinje. Desno su nastupale Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska, a lijevo Četvrta proleterska.

Italijani su ubrzano prikupljali svoje i četničke snage radi hitnih akcija i spriječavanja našeg nadiranja. Iako je u četničkim redovima veliki broj bio demoralisan i prisilno mobilisan, a većina njihovih formacija razbijena u tadašnjim borbama, ipak je njihov broj bio vrlo veliki. Četnici su, naime, na zahtjev okupatora izvršili svoju opštu mobilizaciju sa propa-

gandom »definitivnog uništenja« partizana u dolini Neretve. I pored teških poraza koje su pretrpjeli od naših jedinica, a naročito od Desete hercegovačke, četnici su na zahtjev Italijana ipak uspjeli da opet prikupe dosta jake snage da bi nas presreli i spriječili u daljem nadiranju i to opet pod ranijom lozinkom »uništenja«, u što njihove vođe nisu ni izdaleka vjerovala.

Na našem pravcu bila je italijanska borbena grupa »Škoti«, jačine od tri pješadijska bataljona, dvije baterije artiljerije i jedan odred. Oni su oprezno nastupali pravcem Pridvorci — Kljuni — Zaborani, držeći se ravnice zbog dejstva i zaštite od tenkova, kojih su takođe imali u svom sastavu. Nastupali su i sa dva bataljona iz Hanskog Polja prema Bahtijevici. Desno i lijevo od Italijana nastupale su kolone hercegovačkih, bosanskih i crnogorskih četnika. Među njima je bila i vrlo uporna četnička Rogatička brigada, koja je kasnije branila Nevesinje. Imali su i podršku avijacije. Sa ovom grupom sudarili smo se 19. marta na sektoru Prkovići — Kljuni. U toku toga i sutrašnjeg dana uspjeli smo ne samo da potisnemo neprijatelja, nego i da ga oko sela Kljuni do nogu potučemo i natjeramo u panično bjekstvo prema Nevesinju. Istovremeno su i dijelovi ostalih naših brigada energično razbijali četnike, što smo mogli pratiti ne samo kurirskom vezom, nego i prema vatri, koja se na obližnjim lektorima mogla čuti. Neprijatelj je u bježanju pred Petom brigadom ostavljao ne samo mrtve i ranjene, nego i oružje, opremu, a mnoge smo žive pohvatali, pogotovu Italijane i četnike. Umalo pa da ih sve zarobimo da ih nisu spasli tenkovi koji su prihvatili u ravnici grupe koje su bježale i zaštićivale ih vatrom. Zaista je onda bilo neobično gledati kako se strmoglavljaju i Italijani i četnici u bjesomučnom bježanju, uzmičući vatri naših mitraljeza. Mi nismo raspolagali oružjem za uništavanje tenkova, a teško im je bilo prići neposredno, jer je bio sunčan dan i ravan teren. Nadirali smo padinama i kroz šipražje na ivici ravnice, te smo uspijevali da mnoge zarobimo na prepad i pored njihovih tenkova. U početku te borbe Italijani su se uporno borili, ali ni izdaleka nisu mogli odoljeti našim nezadrživim napadima, bez obzira na brojno stanje. U italijanskom izvještaju zapisano je:

»Crnogorske formacije V.A.C. (tj. četnici) koje operišu na krilima grupe »Škoti« rastrkaie su se odlazeći u zonu Nevesinje. — Na taj način su otkrile krila našoj nacionalnoj koloni, koja je morala silom da otvori

sebi prolaz, pretrpjevši osjetne gubitke...«* Komanda italijanskog Šestog armijskog korpusa priznala je slijedeće gubitke kolone »Škoti«: poginulih 17 oficira i 167 vojnika, ranjenih 2 oficira i 53 vojnika, izgubljenih 30 puškomitraljeza, 9 mitraljeza, 18 minobacača 45 mm i 21 grlo tegleće stoke.*

Četvrta i Peta brigada imale su zajedno oko 20 mrtvih i 60 ranjenih.*

Ovo zalaganje boraca istakao je i štab divizije u svojem izvještaju Vrhovnom štabu od 21. marta 1943. godine. U predasima nismo zaboravljali ni na kulturno-umjetničku djelatnost i priredbe. Sa našom brigadom bilo je u četvrtoj ofanzivi i Kazalište narodnog oslobođenja. Držali smo ga kao zasebnu jedinicu uz štab i intendanturu, iako su njegovi članovi tražili da učestvuju zajedno sa četama. Sjećam se kako im je komandovao intendant brigade, pored komesara kojega su imali kao rukovodioca (Ljuba Božanovića). Dobro se sjećam kakav je urnebes od smijeha izazivao kod boraca Salko Repak svojom tačkom »Mujo Cestar« kada je pjevao »Oj Hrvatska nezavisna, ala su ti vrata tisna...« Iza toga su borci kao po komandi u smijehu glasno govorili: »Ova naša u Idbaru još je tješnja — svega metar širine!« Divni primjeri sigurnosti u pobjedu u svim situacijama.

U toku 21. marta jedinice Četvrte i Pete brigade gonile su dalje neprijatelja prema Nevesinju i zadale mu teške gubitke. Peta brigada je stigla do Čitluka i Veleža. Toga dana nismo mogli napasti Nevesinje, jer se neprijatelj već bio rasporedio za odbranu, a imao je i odmornu stalnu posadu, a naše jedinice su bile isuviše premorene.

Naše pobjede kod s. Kljuni i okoline porazno su uticale na neprijatelja. Iako je u Nevesinju za odbranu raspolagao velikim snagama, koje je dobrim dijelom vojnički umješno rasporedio, ipak je još u toku noći 21/22. marta otpočeo sa paljenjem vojnih magacina, a naročito oružja i opreme, ostavljajući samo magacine namijenjene četnicima, žandarmima i finansima. Počeli su, dakle, da evakušu grad. Jedinice Pete i Četvrte brigade zajednički su napale grad 21/22. marta prije zore i poslije žestoke tročasovne borbe oslobodile ga. Vrlo upornu odbranu pored ostalih pružila je Rogatička četnička brigada. Protiv nas su iz te brigade vodili borbu prsa u prsa i četnici stari i preko 60 go-

* Zbornik IV/11, str. 502. dok. 251.

* Id., str. 520, dok. 262.

* Id., str. dok. 110.

dina, potpuno sijedi, sa redenicima, bombama i pištoljima, što je pokazivalo zagriženost i opasan uticaj izdajnika među tim ljudima. Priličan broj takvih je poginuo u toj borbi. Pojedine izolovane bunkere branili su i poslije zore sve dok ih naši bacači nisu uništili. U toku ovih borbi neprijatelj je imao više od 100 poginulih i više ranjenih. Bio je i priličan broj zarobljenih, među kojima dosta prisilno mobilisanih. Gubici Pete brigade bili su oko 10 poginulih i oko 10 ranjenih.

U Nevesinju je zaplijenjeno oko 800 bombi za lake i teške bacače, 25.000 italijanskih metaka za pušku i mitraljez, oko 150 pušaka italijanskih od razoružanih četnika, oko 10.000 metaka za jugoslovensku pušku i nekoliko vagona raznih namirnica za ishranu. Cjelokupna zaplijenjena hrana stavljena je na raspolaganje ekonomskom odsjeku Vrhovnog štaba, osim jedne manjekoličine koja je zadržana za divizijsku bolnicu.*

Tri bataljona Pete crnogorske brigade odmah su preduzela gonjenje neprijatelja preko Bišine ka Blagaju, a poslije toga zatvarali su pravac od Mostara.

Po oslobođenju Nevesinja jedinice Treće divizije zauzele su slijedeći raspored: Peta crnogorska razmještena je na prostorijski sjeverno od Nevesinja, s tim što je zatvarala i pravac od Mostara, Četvrta crnogorska razmještena je na prostorijski oko Kifinog sela sa zadatkom da zatvori pravac od Gacka i da održava vezu sa jedinicama Druge divizije u Ulogu, Deseta hercegovačka bila je oko s. Odžak (jugoistočno od Nevesinja), a imala je zadatak da uputi jednu grupu bataljona ka Stocu i Bileći. Prva dalmatinska je ostala na svom ranijem zadatku, zatvarala je pravac od Bijelog Polja. Stab divizije nalazio se u s. Miljevac kod Nevesinja.*

Čim smo oslobodili Nevesinje i izvršili raspored, požurili smo da sa našim snagama (Četvrtim bataljonom) posjednemo Velež kao neophodno obezbjeđenje. Planina je dosta visoka, kamenita, gola i teško pristupačna. Tada su njeni vrhovi bili pokriveni snijegom, pa je sve to'usporavalo kretanje. I baš kada su dijelovi našeg 4. bataljona izbijali na vrhove Veleža četnici su već tamo bili prispijeli i potisli naš bataljon niz vrleti i litice. Tu je poginulo nekoliko naših drugova, među kojima i zamjenik političkog komesara bataljona, stari oprobani komunist i radnički borac Ivan Uskoković. Komandant bataljona Vujadin

* Zbornik IV/11, str. 215.

* Id. str. 215.

Popović bio je teško kontuzovan, ali je izvanrednom snalažljivošću uspio da tako iznenađeni i niz vrleti potisnuti bataljon održi u cjelini i izbjegne veće gubitke.

Čim smo oslobodili Nevesinje Italijani su nas svakodnevno i stalno napadali avionima iz Mostara po Nevesinjskom Polju. Pored većih i težih tipova aviona u toku cijelog dana su nas manji dvokrilci obasipali mecima iz mitraljeza. U takvim napadima je iz avionskog mitraljeza teško ranjen i poslije nekoliko dana podlegao ranama, 29. marta, hrabri i omiljeni komandant divizije Pero Četković. Poslije ranjavanja 26. marta odmah ga je operisao Dr Isidor Papo, ali se nije mogao spasti.

Uz podršku artiljerije, tenkova i avijacije, 26. marta pred večer, neprijatelj je ponovo zauzeo Nevesinje. Naše jedinice su se povukle iz grada po naređenju štaba divizije da bi se izbjegli veliki gubici. Međutim, mi smo kroz dva dana, noću 28/29. marta ponovo izvršili napad na Nevesinje. U međuvremenu je pristigla i Deveta dalmatinska divizija, koja je sa Trećom divizijom učestvovala u tom napadu po naređenju Vrhovnog štaba. Nevesinje smo ponovo oslobodili 29. marta. Neprijatelj je odstupio prema Blagaju, u kom pravcu su ga gonile naše jedinice.

Poslije tih novih uspjeha i definitivnog razbijanja neprijatelja i njegove Četvrte ofanzive naše jedinice Pete brigade su se rasporedile po selima oko Nevesinjskog polja prema sjeveroistoku, pripremajući se za nove zadatke i uspjeha. Neprijatelj nas je stalno pratio i napadao avijacijom, ali u tome nije imao željenog uspjeha. Odmah su počela da rade partizanska burad i da se vrši dezinskcija. Željelo se i da se nešto pojede i pomalo odspava, iako su prema sjeveru neke naše jedinice stalno imale čarke sa četnicima. Intenzivno se radilo na političko-kulturno-prosvetnoj aktivnosti kako u brigadi, tako i na terenu. Narod nas je vrlo srdačno primio. To je bio samo vrlo kratak predah, jer smo ubrzo nastavili nove neprestane ofanzivne operacije prema Gacku, Bileći i Crnoj Gori.

*

Borbe Pete crnogorske proleterske brigade od Prozora do Nevesinja pokazuju izvanredan heroizam, neobično visoku svijest, a naročito odličnu ratničku vještinu i udarnu snagu njenih jedinica, boraca i starešina. Dirljivo je nesebično

VRHOVNI ŠTAB
NARODNO-OSLOBODILAČKE VOJSKE
I PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE

Za Štab. V. Crnogorske brigade.

dana 23- III - 1943 god.
časova

P O H V A L A

Borci, komandiri, komandanti i polit. komesari V Crnogorske Udarne Brigade!

U ovim teškim i sudbonosnim danima, kada su se sve neprijateljske snage, kako okupatorske, tako i četničke i ustaške, ujedinile sa ciljem da u svojoj velikoj ofanzivi unište našu Narodno-Oslobodilačku Vojsku, borci naše herojske Narodne Armije napregli su sve svoje snage da osujete ovu paklenu nameru neprijatelja našeg naroda. U tim teškim i krvavim borbama borci komandiri, komandanti i polit. komesari naše Narodno-oslobodilačke Vojske pokazali su sjajne primjere herojstva, samopregora i uzdržljivosti. Oni su mogli izdržati ovo veliko iskušenje samo zato, jer su svjesni svoje velike odgovornosti pred narodom, svoje velike dužnosti prema našim ranjenicima, radi čijeg se spasa morale izdržati ove nadčovještanske napore.

Izražavam svoje priznanje i zahvalnost vama, borcima, komandirima, komandantima i polit. komesarima V Crnogorske Udarne Brigade, koji ste u bojevima za poslednjih mjesec i po dana, a naročito kod Prozora, Konjica i Nevesinja pokazali bezgraničnu ljubav delu narodnog oslobođenja, koji ste pokazali divan primjer odvažnosti i upornosti u borbi sa neprijateljima naroda. Vi ste, dragi drugovi, pokazali da nosite visoko zastavu slobodarskog i herojskog Crnogorskog naroda. Napred, drugovi, ratnici! U borbu za oslobođenje Crnogorskoga naroda, koji ste u jarmu italijansko-četničkog ropstva.

Vrhovni komandant
N. O. V. *W. G. V.*

Pohvala Vrhovnog komandanta Petoj crnogorskoj brigadi

zalaganje i drugarstvo u zajedničkom dejstvu sa ostalim brigadama, Desetom hercegovačkom, Prvom dalmatinskom, Četvrtom proleterskom, Devetom dalmatinskom divizijom i sa još nekima.

Uz svu skromnost sa ponosom priložili smo i pohvalu vrhovnog komandanta Petoj brigadi za uspješno izvršavanje zadataka u ovoj operaciji.

Dragiša IVANOVIC

